

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Sharqshunoslik. Востоковедение. Oriental Studies

SHARQSHUNOSLIK
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
ORIENTAL STUDIES

Jurnal websayti:

<https://orientalstudies.uz/index.php/os>

XORAZM DEVONLARIDA QASIDA

Sohiba Umarova

Dotsent,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Toshkent, O'zbekiston

Email: sohibaumar@gmail.com

MAQOLA HAQIDA

Kalit soʻzlar: Xorazm, Muhammad Rahimxon soniy – Feruz, shoirlar, shahzoda, Sultoniy, Saʼdiy, devon, qasida, qasidai tom, qoʻlyozma, adabiyot tarixi, matnshunoslik.

Annotatsiya: Sharq sheʼriyatida qasida eng qadimiy janrlardan biri hisoblanib, qasidaning oʻziga xosligi maʼlum shaxs yoki muhim hodisaning vasfi, madhi, maqtovi kabi holatlarni oʻzida mujassam etish, madh etilayotganning yuksak fazilat, xususiyatlarini eʼtirofi boʻladi. Qasida devonlarda muhim oʻrin tutadi. Dastlab qasidalar arab adabiyotiga oid boʻlib, qasidaning tagʻazzul, yaʼni xushomad qilmoq, madh etmoq qismidan ajralib chiqqan gʻazal janri esa forsiy adabiyotda oʻz nashʼu namosini topgan.

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Xorazm adabiy muhitida isteʼdodli ijodkorlar yetishib chiqdi. Muhammad Rahimxon soniy – Feruz shoh va shoir sifatida sanʼat, adabiyotga katta ahamiyat qaratdi. Natijada koʻplab shoirlarning lirik sheʼrlari jamlanib, ularning devonlariga tartib berildi. Mutaxassislarning aniqlashicha, XIX asrning oʻrtalarida Xivada yuzga yaqin shoir devon tartib bergan, albatta, bularning ichida shohning oʻzi ham bor. Ayrim shoirlar zullisonayn boʻlishgan va ular oʻzbekcha va forsha devonlariga tartib berishgan. Xorazm devonlari janrlar xilma xilligi, anʼanaviyligi bilan ajralib turadi. Ushbu maqolada Xorazm devonlari, xususan, “Devoni Sultoniy” va “Devoni Saʼdiy”lardan oʻrin olgan qasidalar qurilishi va mavzu jihatidan tahlil etiladi. Muhammad Rahimxon soniy – Feruz Xivada yirik adabiy maktabga yetakchilik qilarkan, oʻzining yaqin qarindoshlarini ham bu davraga kirish, sheʼr yozish,

devon tartib berishga da'vat etadi. Sayyid Nosir to'ra Muhammad Rahimxon soniy – Feruzning nabirasi bo'lib, Sultoniyl taxallusi bilan she'rlar yozgan va "Devoni Sultoniyl"ga tartib bergan. "Devoni Sultoniyl"da o'n ikki xil janrdagi she'rlar jamlangan va miqdor jihatidan g'azal asosiy o'rinni egallaydi. Sultoniyl devonidan joy olgan to'rtta qasida an'anaviyl shaklda yozilgan.

Sayyid Nosir to'ra – Sultoniyl qasidalari qasidai tom shaklida yozilgan bo'lib, bahoriylot qasidalar sirasiga kiradi. Sayyid Sa'dulloh to'ra Sa'diyl qasidalari ham qasidai tom shaklida yaratilgan, mavzu jihatidan bahoriylot qasidalardan farq qiladi.

ODE IN THE DEVANS OF KHORAZM

Sahiba Umarova

Associate Professor,

Tashkent State University of Oriental Studies

Tashkent, Uzbekistan

Email: sohibaumar@gmail.com

ABOUT ARTICLE

Key words: Khorazm, Muhammad Rahimkhan Soniy-Feruz, poets, prince, Sultani, Sadii, devan, qasida, qasidai tom, manuscript, history of literature, textology.

Abstract: In eastern poetry, qasida is considered one of the most ancient genres, and the originality of qasida will be the embodiment of circumstances such as the vastness, praise, praise of a certain person or important event, the recognition of the highest qualities, characteristics of the one being praised. Mugim occupies a place in the qasi devons. At first the qasidas referred to Arabic literature, and qasida's ghazal genre, which was separated from the ta'azzul.

At the end of the XIX century at the beginning of the XX century, talented creators grew up in the literary atmosphere of Khorezm. As King and poet, Muhammad Rahimkhan soniy – Feruz placed great importance on art, literature. As a result, the lyrical poems of many poets were summed up and their devotions were given order. Experts have found that about a hundred poets of the mid-19th century in Khiva gave the Devonian order, of course, the king himself is among them. Some poets were zullisonayn and they gave order to the Uzbek and Persian devons. Khorezm devons are distinguished by a variety of genres, traditionalism. This article analyzes the construction and thematic aspects of the Khorezm devons, in particular the qasidas, which were succeeded by the "Devani Sultani" and "Devani Sadi". While Muhammad Rahimkhan leads a large literary school in Sani – Feruz Khiva, he also challenges his close relatives to enter this circle, write poetry, Devonian

order. Sayyid Nasir Tora was the grandson of Muhammad Rahim Khan Soniy – Feruz, who wrote poems under the pseudonym Sultani and gave order to the "Devani Sultoni". In "Devani Sultani", poems of twelve different genres are summed up, and quantitatively ghazal is the main one. The four qadis, located from the Sultanate of Iran, are written in traditional form.

Sayyid Nasir Tora -Sultani qasidas written in the form of qasidai tom fall under the order of bahariyot qasidas. Sayyid Sadullah Tora Saadi qasida is also created in the form of a qasidai tom, in thematic terms the bahariyot differs from the qasida.

ОДА ДЕВАНАМХОРАЗМА

Сахиба Умарова

*Доцент, Ташкентский государственный
университет востоковедения
Ташкент, Узбекистан*

О СТАТЬЕ

Ключевые слова:

Харезм, Мухаммад Рахимхан соний - Феруз, поэты, принц, Султани, Садии, деван, касида, касидаи том, рукопись, история литературы, текстология.

Аннотация:

В восточной поэзии касида считается одним из древнейших жанров, и оригинальностью касиды будет воплощение таких обстоятельств, как васф, восхваление определенного человека или важного события, признание высших качеств, характеристик того, кого восхваляют. Сначала касиды относились к арабской литературе, и жанр газели касиды, который был отделен от тагазула, то есть льстить, восхвалять, нашел свое название в персидской литературе.

В конце XIX - начале XX века в литературной атмосфере Харезмии выросли талантливые творцы. Как король и поэт, Мухаммад Рахимхан соний-Феруз придавал большое значение искусству, литературе. В результате были обобщены лирические стихотворения многих поэтов и приведен порядок их посвящений. Специалисты выяснили, что около ста поэтов середины 19 века в Хиве создали деваны, разумеется, сам король входит в их число. Некоторые поэты были зуллисонайнами, и они отдали предпочтение узбекским и персидским девонах. Харезмийские деваны отличаются разнообразием жанров, традиционализмом. В данной статье анализируются конструктивные и тематические аспекты харезмийских деваны, в частности касидов, на смену которым пришли "Девани Султани" и "Девани Саъди". В то время как Мухаммад Рахимхан

возглавляет крупную литературную школу в Хиве, он также призывает своих близких родственников войти в этот круг, писать стихи создать деваны. Сайид Насир Тура был внуком Мухаммада Рахимхана соний–Феруза, который писал стихи под псевдонимом Султани и отдавал приказы "Султани Девани". В "Девани Султани" суммированы стихотворения двенадцати различных жанров, и в количественном отношении газель является основным из них. Четыре касиды, расположенные в "Девани Султани", написаны в традиционной форме.

Сайид Насир тура-Султани касиды, написанный в форме касида том, подпадает под порядок бахариот касиды. Касиды Сайида Саъдуллаха Тура Саади также выполнена в виде том касидаи, в тематическом плане бахариот отличается от касиды.

KIRISH

Albatta, "turkiy she'riyatda qasida janri XIV-XV asrlarga qadar alohida janr sifatida o'z o'rini topmagan. Asosan, katta asarlar qaysi vazn va she'riy shaklda yozilayotgan bo'lsa, aynan uning vazni va shaklida, asarning bir uzviy qismi sifatida yozilib, vazn va qofiyalanish tartibiga kirmagan bo'lsa-da, janrning asosiy ko'rinishlari (nasib, madh, duo qismi) o'z aksini topdi"¹. Qasidalarining "nasib" qismi ko'pincha muhabbat mavzusida bo'lib, undan keyinchalik g'azal ajralib chiqqan. Shuning uchun ba'zi g'azallar mazmunan qasida yukini olgan. Xususan, Nosiriddin Burhoniddin Rabg'uziyning "Qisasi Rabg'uziy" asaridagi "Bahoriyot" g'azali ham qasida deb nomlanmagan bo'lsa-da, mazmunan qasidaning ba'zi talabiga mos keladi. G'azaldan oldin ikki bayt arabcha misralar bilan shunday ifodalangan:

Qod ja'at al-azharu ba'da favtiha,
Va g'annat at-tayru bi a'lo savtiha.
Fa unzur ila aasari rahmati-llahi,
Kayfa yuhyi al-arza ba'da mavtiha².

Bahoriyotdagi "Fa-unzur ilaa aasari rahmatillahi kayfa yuhyil-arza ba'da mavtiha"...jumalari Qur'oni karim Rum surasi 50-oyatidan iqtibosdir: فَانظُرْ إِلَىٰ آثَارِ رَحْمَةِ اللَّهِ كَيْفَ يُحْيِي الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَٰلِكَ لَمُحْيِي الْمَوْتَىٰ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

(Fa-unzur ilaa aasari rahmatillahi, kayfa yuhyil arza ba'da mavtiha, inna zalika lamuhyil mavta va huva ala kulli shay'in qadir)

Ya'ni, Allohning rahmati (yomg'iri) asoratlariga boqing - yerni "o'lgani"dan keyin qanday qilib uni "tiriltiradi"! Albatta, U (Alloh) o'liklarni tiriltiruvchi va U har narsaga qodirdir.

Rabg'uziy "Bahoriyot"iga asos bo'lgan manba "Fa-ahya bihil-arza ba'da mavtiha" oyati karimasi Qur'oni karimdagi bir nechta oyatda keltirilganini qayd etish kerak. Muallif aslida Qur'oni karimdan chetlashmagan holda, mahorat bilan lirik chekinish qilishga erishgan. Yuqoridagi to'rt misradan keyin esa biz bilgan o'sha mashhur bayt:

Kun hamalg'a kirdi ersa keldi olam Navro'zi,

¹ Xasanova M. XV asr turkiy she'riyatida qasida janri: Filol.fan.b. falsafa.dok.avtoref... – Samarqand, 2018. – B. 13.

² Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy. Qisasi Rabg'uziy. Birinchi kitob. – T.: "Yozuvchi", 1990. – B. 103.

Kechdi bahman zamharir, qish qolmadi qori buzi³ – bilan gʻazal boshlanadi. Bahoriyot deb nomlangan 11 baytli ushbu gʻazalning maqtaʼsida Rabgʻuziy sheʼrni gʻazal ekanligiga ishora qiladi:

Huri ayn ujmoh ichinda yeng solib tahsin qilur,
Yoz uza mundogʻ gʻazallar aymishda Nosir Rabgʻuziy⁴.

Keyingi davr shoirlar ijodida bahoriyot mavzusi, aynan qasidai bahoriyaga keng oʻrin berilgani maʼlum boʻladi. Hirot adabiy maktabi turkiy xalqlar adabiyotining oltin sahifalarini yaratdi. Bunda Husayn Boyqaroning xizmati katta boʻldi. Oliy majlis deb atalgan alohida oʻtirishlar aynan Sulton Husayn Boyqaro tomonidan boshqarilib, Husayniy shoh va shoir sifatida adabiyot, sanʼat rivojiga katta ahamiyat qaratgan. Hirot adabiy maktabi keyingi davr uchun ham ibrat boʻldi. Xususan, XIX asr oxiri XX asr boshlarida Xiva xoni Muhammad Rahimxon Soniy – Feruz devon tartib bergan va davlatning ijtimoiy, madaniy hayotiga eʼtibor qaratish va shoirlar davrasini tashkil etishni Husayn Boyqaro hukmronligidagi Oliy majlisga monand tarzda olib borishga intilgan.

XIX asrning oxiri - XX asr boshlarida Xorazm adabiy muhitida lirik sheʼrlar jamlanib, devon tartib berish ishlari keng miqyosda amalga oshirildi. Muhammad Rahimxon Soniy – Feruz madaniyat, sanʼat, sheʼriyatga ixlosmand shoh va shoir sifatida Xivada shoirlarni jamlab, ularning devonlari tartib berilishiga rahnomalik qildi. Bu davrda koʻchirilgan devonlar Sharq devonchilik anʼanalarini oʻzida namoyon etib, devonlarda gʻazal, mustazod, muxammas, musaddas, ruboiy, masnaviy kabilar bilan birga qasidaga ham alohida ahamiyat berilgan. Ogahiy, Munis, Tabibiy, Avaz Oʻtar kabi shoirlar devonlarida qasidaga maxsus oʻrin beriladi.

Muhammad Rahimxon Soniy – Feruz Xivada yirik adabiy maktabga yetakchilik qilarkan, oʻzining yaqin qarindoshlarini ham bu davraga kirish, sheʼr yozish, devon tartib berishga daʼvat etadi. Sayyid Nosir toʻra Muhammad Rahimxon Soniy – Feruzning nabirasi boʻlib, Sultoniy taxallusi bilan sheʼrlar yozgan. Tabibiyning “Payravi 30 shoiron gʻazali Feruzshohiy” tazkirasidagi masnaviyda Sultoniy haqida shunday yoziladi:

...Suxandonlar aʼlosi Sultoniydur,
Oning nazmi maʼni durrin konidur.
Pisarzodai shohi jamjoh erur,
Zamiri ulumu fan ogoh erur.
Sayyid Nosir oʻlmishdurur nom anga,
Mudom ilm tahsilidur kom anga.

Sultoniy lirik sheʼrlarini jamlab, “Devoni Sultoniy”ga tartib bergan. Maʼlumki, Sharq qasidolari kompozitsion jihatdan 2 xil boʻladi: qasidai tom (toʻliq qasida), qasidai mujarrada (toʻliq boʻlmagan qasida). Qasidai tom “nasib” (yoki tashbib) deb ataluvchi lirik muqaddima, madhga oʻtishda koʻprik rolini oʻtovchi “gurezgoh” (oʻtish, qochish), “madh” hamda maqtalayotgan hodisa yoki shaxsga “duo” va matlabni ifodalovchi “talab” kabi qismlardan iborat boʻladi. “Tarjimon ul-balogʻa” muallifi Muhammad ibn Umar Roduyoniy (XI asr) qasidaning husni matlaʼsi (kirish qismi) haqida shunday deydi: “qasida balogʻatining xususiyatlaridan soʻzning boshlanishi goʻzal va sayqallangan jumladan iborat boʻlishi va uni eshitgan kishi avvalgi bayt ekanini anglashi

³ Nosiruddin Burhonuddin Rabgʻuziy. Qisasi Rabgʻuziy. Birinchi kitob. – T.: “Yozuvchi”, 1990. – B. 103-104.

⁴ Nosiruddin Burhonuddin Rabgʻuziy. Qisasi Rabgʻuziy. Birinchi kitob. – T.: “Yozuvchi”, 1990. – B. 104.

lozim”⁵. Shu qoidaga asoslangan holda Sayyid Nosir to‘ra - Sultoniyning quyidagi qasidasini tahlil qilmoqchimiz.

“Devoni Sultoniy”ning 90-91-varaq, 180-182-sahifasidan joy olgan 70 misrali “Keturi soqiy qadah fasli bahor olam arodur...”⁶ deb boshlanuvchi birinchi qasida qurilishi jihatidan qasidai tom shaklida yozilgan. Qasidaning nasib qismi:

Ketur soqiy qadah fasli bahor olam arodur,
Safou ravnaq ichra bog‘i sahro jannatosodur.
Shahi kavkab qadah paymo bo‘lub chun hut⁷ dashtidin,
Hamalni bog‘u bo‘stoni ichra boda paymodur – deb boshlanadi, va:
Guliston ichra nargislar ko‘zin ochib dame yummay,

Magar gulshan arutig‘a boqib mahvi tamoshodur – misralaridan keyin qasidaning gurezgoch qismi shunday beriladi:

Olib ilkiga har yon lolalar gulrang jomini,
Bu sog‘ardin tarab jonni ich deb elga iymodur.
Qayon boqsang nazarda jilvagardur shohidi maqsud,
Qayon ursang qadamni ishrat asbobi muhayyodur.
Ma‘alqissa, bo‘lib xulbardindek dahrning bog‘i,
G‘ubori g‘amdin el ko‘nglini ko‘zgusi mubarrodur.

Qasidaning madh qismi esa 20 misrada Muhammad Rahimxon Soniy – Feruz vasfini quyidagicha aks ettiradi:

Xususan shohi dono adli birla baldai Xorazm,
Safou nasihat ichra g‘ayrati firadasi a‘lodur.
Sulaymoni Iskandar davlatin berdi Subhon,
Oning adno quli hashmatda chun Jamshidu Dorodur.

Sultoniyning qasidasi qurilish jihatidan to‘liq, ya‘ni qasidai tom shaklida yozilganidan duo, talab qismi mavjud va u 10 misradan iborat:

Duvoyi davlatin aylab so‘zing Sultoniy xatm ayla,
Oning vaslini yozmoqliqda xomang hayrat nishodur.
Binoyi ishratini haq Taoloni poydor etgay,
Jahon xumxonasi to mustaqimi oshkorodur.
Ilohi aylagil mahkam binoyi davlatin oning,
Jahon ayvoni uzra nilgun saqf toki barpodur.
Bahoroso mufarraah ayla shohim ko‘nglini yo rab,
Jahonda navbahor Navro‘z osori huvaydodur.
Ilohi aylagil dahr ichra umri davlatin boqiy,
Bu geti ichrakim mehri mah osori paydodur.

“Devoni Sultoniy”dagi 2-qasida qo‘lyozmaning 91-93-varoq, 182-183-sahifasidan joy olgan, 76 misradan iborat, ushbu qasida shunday baytlar bilan boshlangan:

Kelay dilbar olib ruxingdin niqob,
Man zordin etma davom ijtinob.
Yuzing mehrini jilvagar aylabon,

⁵ Rahim Musulmoniyon Qubodiyoniy. She‘r dar sarcha shmahoi nazariy. – Tehron: Havzai hunariy. 1377/1998. –S.61-62.

⁶ Qo‘lyozma. Inventarraqami: AP –7095.

⁷ Hijriy shamsiy oylar hisobida hut va hamal (fevral va mart) oylariga ishora qilinmoqda.

Shabistonimizni yorit behijob.
 Qasidaning madh qismida o‘qiymiz:
 Zihi shohikim xizmatin qilg‘oli,
 Jahon shahlaridur g‘ulomi rikob.
 Qilib davr komi bila yetti charx,
 Qila olmas oning ra‘yidin inqilob.
 Shahanshohimiz xizmatin sidq ila,
 Qilur sabayi sayyora ham irtikob.
 Qasidaning duo qismi shu tarzda yakun topadi:
 So‘zing muxtasar ayla Sultoniyyo,
 Duvolar qilib behaddu behisob.
 Kelib toza yil birla har yil bahor,
 Aruzi tarab yuzidin olur niqob.
 Kelib har bahor ichra Navro‘z ham,
 Qilur olam ahlini ishrat mig‘ob.
 Oning umri mehri topib irtifo,
 Yetursin aqolim olamig‘a tob.

“Devoni Sultoniy”dagi 3-qasida qo‘lyozmaning 92-93-varoq, 184-186-sahifasidan joy olgan, 92 misradan iborat bo‘lib, qasidai tom shaklida yozilgan:

Lutf etibon hazrati parvardigor,
 Keldi base fayz ila fasli bahor.

“Devoni Sultoniy”dagi oxirgi “o‘ldi” radifli 4-qasida qo‘lyozmaning 93-94-varoq, 186-187-sahifasidan joy olgan, 66 misradan iborat. Bu qasida ham qasidai tom shaklida, hazaji musammani mahzufda yozilgan:

Bo‘ling xushnud ofoq ahlikim vasli bahor o‘ldi,
 Chiqib yerdin giyohlar lutfi Subhon oshkor o‘ldi.

Ayrim manbalarda “qasidalar mazmuniga ko‘ra qasidai bahoriya, qasidai madhiya, qasidai faxriya, qasidai xazoniya, qasidai hajviya, qasidai holiya, qasidai ishqiya, qasidai xamriya kabi turlarga ham ajratilgan”⁸. Ko‘rinadiki, Sultoniy qasidalarining barchasi nasib qismiga ko‘ra, bahoriya qasidalarini sirasiga kiradi. Shu bilan birga, qasida janrining ma‘no-mazmuni ko‘ra, tavhid, munojot, na‘t, madhiya, marsiya, hajviya, orifona yoki tasavvufona turlari ham yaratilgan.

Muhammad Rahim Bahodirxoni Soniyning yana bir nabirasi Sa‘dulloh to‘ra Sa‘diy Xivaning so‘nggi xoni Said Abdullaxon (1918-1920-yillar Xiva xoni)ning o‘g‘li bo‘lib, bobosi saroyida o‘tib, ulg‘aygan. Sa‘dulloh to‘ra Sa‘diy yoshligidan adabiyotga qiziqqadi, sharq mumtoz ijodkorlarining asarlarini o‘qib o‘rganadi. Sa‘dulloh to‘ra Sa‘diy taniqli muarrix va shoir Bayoniya shogird tushgan, 20 yoshligidan she‘r mashq qila boshlagan, u arab, fors tillarini bilgan. Sa‘dulloh to‘ra Sa‘diy haqida Bobojon Tarroh – Xodim shunday yozadi: “Sa‘dulloh to‘ra podshozoda oilasidan chiqqan. U juda zehni o‘tkir odam edi. Bir ko‘rgan narsasini, xoh arabiy bo‘lsin, xoh forsiy bo‘lsin, darrov yodlab olar edi”⁹. Sa‘diy taxallusi bilan ijod qilgan Sayyid Sa‘dulloh to‘ra tomonidan tartib berilgan “Devoni Sa‘diy”dagi qasidalarga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, devonda shoirning jami 3ta qasidasi joy olgan.

⁸ Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – T.: Akademnashr, 2010. – B. 377-378.

⁹ Bobojon Tarroh. Xorazm navozandalari. – T.: G‘afor G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1994. – B. 35.

Sa'diyning birinchi qasidasi "Devoni Sa'diy" qo'lyozmasining 51-52-varoq, 101-103-sahifasidan joy olgan¹⁰, 74 misradan iborat bo'lib, shakl jihatidan qasidai tomida bitilgan. Qasidaning nasib qismi shunday boshlanadi:

Sano ul Xudoyeg'a bo'lsun nisor,
 Kamin bandasidur bori tojdor.
 Jahon ahlig'a lutf ila ayladi,
 Adadsiz karamlarni ul biri bor.
 Yaratmishdurur qatrai erdin¹¹,
 Sadaf ichra behad duri shahvor.
 Yaratib xaloyiqni har jinsdin,
 Qilib hukmini borchag'a oshkor.
 Qasidaning gurizgoh qismi:
 Oningdek kishiga bo'lur dastgir,
 Kim umrin oning aylasa ixtiyor.
 Kelib yuz tuman fayz birla rabi'
 Qilurg'a farah durrin elga nisor.
 Havosi bo'lub misli Iyso dami,
 Bag'ishlar ulusg'a farah besho'mor.
 Sa'diy qasidasida mohirlik bilan gurizgoh qismidan madhga o'tgan:
 Bularning borisig'a bo'lg'on sabab,
 Shahanshoi olam shahi komkor.
 Erur ismi shohi Muhammad Rahim,
 Adolat bila dahr aro nomdor.

"Devoni Sa'diy"dagi 74 misrali ikkinchi qasida qo'lyozmaning 52-53-varoq, 103-105-sahifasidan joy olgan, birinchi qasidaga hamohang tarzda nasib qismi shunday boshlanadi:

Xudovando bori bandangg'a qilg'il lutf ila ehson,
 Nasimi rahmatingdin g'uncha ko'nglini qil xandon.
 Sanga hamdu sano ayturda yo rab xush lison etgil,
 Rasulingg'a salom ayturda dog'i be haddu poyon.
 Qasidada:
 Shahm Xorazm umrini farovon aylagil yo Rab,
 Aban-anjad erur ul kishvari Xorazm uza sulton.
 Qasidaning yoshilishi sababi:
 Payambar yoshig'a yetti¹² muborak umri ul shahning,
 Ziyod etsun oning mundin ham umru davlatin Yazdon.
 Qasida ta'rix tushirilgan:
 Muborak to'yingiz tarixini haddi hisob ila,
 "Shah G'oziy" deganda bo'lg'usidur ey shahi xo'bon.

Agar nasib qismiga qarab, qasidalar mavzusi belginadigan bo'lsa, Sa'diy qalamiga mansub 1-qasida hamd: Alloh taolga hamdu sanolar aytish bilan boshlanadi. So'ngra yaratuvchining qudrati, karami, saxovati, kim unga umrini ixtiyor aylasa, fazlu kamolga yetishishi haqida

¹⁰ Qo'lyozma. Invernaraqami: AP-7092.

¹¹ Aslida: يراتميشدورور قطرهء ايردين

¹² Feruz 63 yoshida bo'lganda mazkur to'y o'tkazilgan.

gapirilib, gurizgoh qismiga o‘tiladi. Sa‘diyning 2-qasidasi hamd bilan boshlanib, munojot, iltijoga o‘tadi. Qasidaning bu qismida shoirning diniy qarashlari o‘z ifodasini topgan.

Sa‘diyning 3-qasidasi qo‘lyozmaning 53-54-varaq, 105-106-sahifasidan joy olgan, 62 misradan iborat bo‘lib, shunday boshlanadi:

Holima lutfu karamlar aylabon ey soqiyo,
 To‘ldurub gulrang may tutg‘il qadah birla manga.
 Kim to‘lubdur xasta ko‘nglum yuz tuman anduh bila,
 Jom ichib aylar olarni mun‘adam ey dilrabo.
 Ko‘rinadiki, shoirning ushbu qasidasi bevosita soqiya murojaat etish bilan boshlangan.
 Qasidaning duo qismida shoir taxallusi keltirilgan:
 Qiblagohingni duoi xayrini ayla mudom,
 Ilking ochib lahza-lahza girya birla Sa‘diy .
 Farz erur qilmoq duosin san kibi kamtarlara,
 Ozdurkim aylabon qilsang duo joning fido,
 Yo ilohiy, aylabon dushmanlarini xoru zor,
 Dardu mehnat qaydig‘a dorayn aro qil muhtalo.
 Yo ilohiy man hazin qilg‘il duosin mustajob,
 Kim qilibdur dargahingg‘a ajz birla iltijo.

Sultoniy kabi shoirlarning bahoriyot qasidalariga asos manbalar mavjud ekan, Sa‘diy qasidalariga manbasi Qur‘oni Karim va arab, fors, turkiy she‘riyat an‘analari, tasavvuf adabiyoti bilan bog‘liq tahlilni amalga oshirishni talab etadi.

“Devoni Sultoniy” va “Devoni Sa‘diy”ga kiritilgan qasidalarda an‘anaviylik saqlagan va mumtoz poetika qonun-qoidalariga muvofiq mahorat bilan yozilgan.

Adabiyotshunos A.Erkinov Komil Xorazmiyning Toshkentga bag‘ishlangan qasidasi xususida so‘z yuritarkan, ushbu qasidani “Xiva muhitidagi an‘anaviylikdan uzoqlashish istagi mahsuli sifatida qaralishi mumkin”¹³, degan, fikrga keladi. Yana bir jihatdan qaraganda esa, Xorazmda 47 yildan ko‘proq hukmronlik qilgan Muhammad Rahimxon Soniy – Feruz tomonidan an‘anaviylikni o‘tgan asrning boshlariga qadar olib kelishga erishilgani maqsad bilan amalga oshirilgan. “Feruz. Shoh va shoir qismati” kitobida ta‘kidlanganidek, “Feruz mavjud an‘analarni mukammal o‘zlashtirgan, badiiy san‘atga tashnaligini ustozlar mahorat bulog‘idan qondirgan mohir shoir edi”¹⁴.

XULOSA

Mumtoz adabiyotga hamohang yozilgan qasidalarni zamonaviylik bilan hech qanday aloqasi yo‘q, deb bilamiz. Chunki XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Xorazmda yangi maktablarning ochilishi, kutubxonalarning tashkil etilishi, bosmaxonalarning ishga tushishi kabi ijtimoiy va madaniy islohotlarni joriy etgan Muhammad Rahimxon Soniy – Feruz mumtoz sharqona tafakkur salohiyatini yo‘qotishni istamagan. Shuning uchun ham adabiyot, san‘at rivojini davlat siyosati darajasiga ko‘targan. Buning uchun esa, avvalo, mumtoz she‘r nav‘larini yozishga

¹³ Erkinov A. An‘anaviy va modern muhitlar qiyosi: Komil Xorazmiyning Toshkentga bag‘ishlangan qasidasi //Toshkent shahrining 2200-yillik yubileyiga bag‘ishlangan Xalqaro ilmiy konferensiya materiallari. – Toshkent, 2009.

¹⁴ Rahim D., Matrasul Sh., Jumaxo‘ja N. Feruz. Shoh va shoir qismati. Ikkinchi kitob. – T.: “O‘ZBEKISTON”, 1995. – B. 53.

va mumtoz davr adiblariga ko'p e'tibor qaratgan. Shahzoda shoirlarning qasidaga murojaati aslida Feruzning sa'y harakati tufayli edi. Mumtoz adabiyotdagi barcha janrlarni o'z adabiy muhitida shakllantirishga intilgan shoh va shoir talabchanligi asosida shahzodalar ham mazkur janrda namunalar yozishga intilganlar va ular mahorat bilan qasidalar yaratishga erishganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Otamurodova A., Abdurahimov O. Maoniy arsasi. – T.: “Tafakkur qanoti”, 2012.
2. Rahim D., Matrasul Sh., Jumaxo'ja N. Feruz. Shoh va shoir qismati. Ikkinchi kitob. – T.: “O'ZBEKISTON”, 1995.
3. Xudoyberganov K. Xiva xonlari shajarasi. – Urganch: “Xorazm”, 1996.
4. Erkinov A., Polvonov N., Aminov H. Muhammad Rahimxon II – Feruz kutubxonasi fehristi. – T. : Yangi asr avlodi, 2010.
5. Qo'lyozma. Inv.raqami: AP -7092.
6. Qo'lyozma. Inventar raqami: AP –7095.